

УДК 343.125

Ю.В. ЛУК'ЯНЕНКО, Харківський національний університет внутрішніх справ

МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ключові слова: міжнародні правові стандарти, зарубіжний досвід, затримання особи, особа, яку підозрюють у вчиненні злочину, кримінальне судочинство, права та свободи людини, правообмеження

Активізація соціальних і політичних процесів, з якими стали пов'язувати світ на початку ХХІ століття, позначилася на зростанні кількості та видів злочинів, які вплинули на загальний добробут окремих країн і на нормальний перебіг міжнародних відносин у цілому. Сьогодні протидія злочинам, які традиційно відносяться до так званих «внутрішніх» проблем тієї чи іншої держави, перестає бути власною справою однієї держави. Вивчення в нових умовах форм, напрямів і тенденцій співпраці у протидії злочинності набуло першочергового значення для вдосконалення діяльності держави [1, с.7]. Наведене свідчить про необхідність вивчення питання ефективності застосування міжнародних правових стандартів і зарубіжного досвіду стосовно затримання особи, що дозволить запропонувати певні шляхи вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України.

Дослідження питання міжнародних правових стандартів затримання особи, а також урахування зарубіжної практики на сьогодні не знайшли свого комплексного та ґрунтовного порівняльно-правового аналізу в науковому середовищі. Однак, у працях окремих учених, зокрема Л.В. Головка, К.Ф. Гуценка, В.Т. Маляренка, А.В. Молдована, В.В. Молдована, В.Г. Уварова та інших учених проведений теоретичний аналіз по деяким проблемним аспектам. Але, зважаючи на оновлення в 2012 році кримінального процесуального за-

конодавства, дане питання набуло додаткової актуальності та потребує нового переосмислення через призму загальноновизнаних міжнародних правових актів у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів людини, що і є метою статті.

Актуальність піднятої проблематики на сучасному етапі розбудови України зумовлена низкою обставин. Серед них виділимо наступні: по-перше, активною участю нашої держави на міжнародно-правовій арені; по-друге, існує необхідність у концептуально новому дослідженні сучасних уявлень щодо міжнародного регулювання затримання особи, що формуються в практиці європейських країн світу; по-третє, прикладні проблеми спонукають до їх подолання, а подальше вдосконалення чинного КПК України повинно здійснюватися з урахуванням загальноновизнаних міжнародних і європейських правових стандартів і принципів.

Сучасний перелік прав і свобод людини та громадянина, закріплений в міжнародних правових документах, є результатом історичного формування тих принципів та стандартів, які стали критерієм формування демократичного, правового суспільства. У зв'язку з цим упродовж останніх років, навіть після прийняття КПК України 2012 року, процес обговорення реформування національного законодавства не втрачає своєї актуальності. Це пояснюється тим, що практичне застосування положень КПК України свідчить про наявність певних проблем, які потребуються нагального вирішення з метою напрацювання рекомендацій та пропозицій щодо їх удосконалення в частині регулювання процесуального інституту затримання особи.

Враховуючи специфіку піднятого питання, Є.І. Макаренко зазначив, що кримінальний процесуальний інститут затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, регулює складні процеси правовідносин, що виникають між людиною, суспільством, державою і навіть світовим співтовариством. Цілком природно, що з набранням чинності КПК України 2012 р. ступінь досконалості цього

інституту потребує наукового переосмислення через призму вимог Конституції України та Європейської Конвенції з прав людини 1950 року в частині неоднозначності та й повної відсутності тлумачення деяких теоретично і практично важливих аспектів процесуальної регламентації затримання [2, с.126–127].

Таким чином, можна зазначити, що з метою належного врегулювання процесуального інституту затримання запровадження міжнародних правових стандартів у сфері захисту прав і свобод затриманої особи набуває підвищеного інтересу. Це зумовлює необхідність переосмислити усталені підходи до раніше виробленого механізму захисту прав і свобод затриманого. Окрім того, В.В. Назаров вказав, що затриманий позбавляється свободи пересування, можливості спілкування з іншими людьми, можливості розпоряджатися майном, страждає його фізична і моральна недоторканність, він терпить інші численні незручності, пов'язані з побутом, проживанням, медичним обслуговуванням. Відтак видається доцільним дослідити норми міжнародних правових актів у частині забезпечення прав затриманої особи [3, с.67].

Слушною у цьому контексті вбачається думка Л.В. Пастухової, яка констатувала, що особливістю міжнародно-правових інститутів забезпечення прав і свобод людини та громадянина є те, що вони встановлюються спільними зусиллями держав за їх взаємною згодою і закріплюються у відповідних міжнародно-правових угодах та актах [4, с.5]. Зазначене начебто свідчить про їх універсальний характер, а у разі ратифікації Верховною Радою міжнародного документу він стає частиною (джерелом) національного законодавства України.

У загальному вигляді, залежно від рівня прийняття міжнародних правових актів, що слугують підґрунтям для затримання особи, їх можна класифікувати на загальні та спеціальні. Перша група регулює сферу захисту прав, свобод та законних інтересів особи в цілому, а друга стосується безпосереднього регулювання питань затримання особи, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення.

Першою знаковою подією у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина стало прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року, якою було закладено основу подальшого запровадження гарантій захисту прав і свобод людини. У зазначеному міжнародному правовому акті вперше закріплено найважливіші принципи кримінального судочинства, які сьогодні мають важливе значення. Зокрема, у статті 1 Декларації проголошено, що всі люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах, а в статті 9 закріплено, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання. У ст.29 зазначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом, і виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших осіб, а також забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [5].

Окрему увагу слід приділити Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. [6], яку Україна ратифікувала 17.07.1997 р., тим самим взявши на себе зобов'язання посилити захист прав людини відповідно до положень Конвенції. Крім того, дана Конвенція здійснила суттєвий вплив на вдосконалення кримінального процесуального законодавства України, зокрема й щодо правового інституту затримання. Це обумовлено тим фактом, що відповідно ст.9 Конституції України зазначена Конвенція є частиною національного законодавства, а отже і джерелом правового регулювання суспільних відносин.

Слід звернути увагу на ст.5 вказаної Конвенції, якою кожній людині гарантується право на свободу та особисту безпеку, згідно якої ніхто не може бути затриманий або триматися під вартою (заарештованим), інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом. Відповідно до положення підпункту «с» пункту 1 ст.5 цієї Конвенції законним вважається

затримання або арешт особи, здійснені з метою її передачі компетентним органам за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення, або коли це вважається обґрунтованим і необхідним для запобігання вчинення нею правопорушення, або втечі після його вчинення [6].

При цьому, як зазначив Д.В. Сімонович, ст.5 Конвенції про захист прав і основних свобод людини обумовлює два види правових положень щодо порушення права особи на свободу в кримінальному судочинстві. Перше стосується правомірності затримання, а друге – процесуальних прав затриманих. Але вказана стаття не містить абсолютного права та, відповідно, не забороняє всі випадки позбавлення волі. Більш того, вчений відмітив, що Конвенція визначає інтерес держави у втручанні в особисту свободу особи, але повинно супроводжуватися мінімальними гарантіями, визначеними в частинах 2–5 ст.5. У цьому відношенні дане положення містить вимогу належної правової процедури щодо затримання особи, що тісно пов'язано з правовими інструментами захисту, згідно з належною правовою процедурою, закріпленою в ст. 6 зазначеної Конвенції [7, с.59]. Таким чином, можна наголосити, що Конвенцією сформовано та закріплено більш детальний певний перелік випадків можливого правомірного затримання особи, яке повинно бути здійснено не інакше як на підставах і в порядку, встановленому національним законодавством.

Значна увага питанню дотримання прав людини при її затриманні приділяється Міжнародними стандартами правового забезпечення прав і свобод людини, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй. Так, ними передбачено, що жодного затриманого не можна піддавати тортурам або іншому жорстокому, нелюдському чи принизливому поведженню або покаранню, або жорстокості чи погрозам у будь-якій формі. Затримані мають утримуватися лише у відведених для цього місцях, члени їх родин та юридичні представники мають право на повну інформацію про них. Затриманий має право бути поінформо-

ваний про причини свого затримання та висунуті проти нього обвинувачення. Дії, спрямовані на підтримання дисципліни, мають передбачатися законом та іншими нормативними актами. При цьому вони не повинні перевищувати меж, необхідних для забезпечення безпеки ув'язнених, а також не бути жорсткими [8, с.38–39].

Разом із тим, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3452 «Про правила по захисту всіх осіб, які піддані в будь-якій формі затриманню і тюремному утриманню», ухваленій 09.12.1975 р., встановлено, що жоден заарештований або утримуваний під вартою не повинен піддаватися фізичному або психічному примусу, тортурам, насильству, погрозам або впливам будь-якого виду, обману, хитрощам, оманливим навіюванням, тривалим допитам, гіпнозу, впливу наркотиків або інших засобів, здатних порушити чи послабити свободу його дій чи рішень, його пам'ять чи його здатність мислити [9].

З дослідженого питання суттєве значення має Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню в якій би то не було формі» від 09.12.1988 року № 43/173. Відповідно до принципу 2 цієї Резолюції, затримання повинно здійснювались лише в суворій відповідності до положень закону і тільки компетентними посадовими особами чи особами, уповноваженими законом. При цьому, згідно принципу 3б, затримання такої особи на період проведення слідства і судового розгляду здійснюється лише з метою відправлення правосуддя на підставах і згідно з умовами та процедурами, визначеними законом [10].

Торкаючись цього питання С.Є. Абламський зазначив, що в наведених міжнародних документах уперше було закріплено комплекс основних прав і свободи людини та громадянина, які на сьогодні прийнято називати міжнародними правовими стандартами. Їх значення полягає в тому, що у них проголошено, «... всі люди є вільними й рівними у своїй гідності та правах, що надає кожному право на

ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення основних прав і законних інтересів, закріплених Конституцією та іншими законами», «...всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист законом, а також жодне обмеження чи применшення будь-яких основних прав людини» та інше [11, с.130–131].

Таким чином, аналіз норм вищенаведених міжнародних правових актів дає змогу зазначити, що вони допускають можливість затримати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Перш за все, це пов'язано з тим, що затримання полягає у запобіганні протиправним діям та з'ясуванні причетності затриманого до вчиненого кримінального правопорушення. Досягається вона шляхом захоплення правопорушника, виявлення й закріплення слідів кримінального правопорушення та інших фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, перешкоджання спробам підозрюваного сфальсифікувати докази та уникнути відповідальності за вчинене діяння [12, с.176].

Разом із викладеним вбачається за доцільне наголосити, що норми цих міжнародних правових актів є відсильними, на що вказує положення щодо відповідності закону та можливості здійснення затримання особи лише компетентним органом держави. Така вимога зумовлена тим, що у всіх випадках затримання супроводжується обмеженням свободи та особистої недоторканності людини, тобто зачіпає одне з невідчужних права. Відтак, не випадково процесуальні положення, що регламентують порядок затримання, а також строк, протягом якого допускається обмеження конституційних прав і свобод людини. Слушною у цьому контексті є думка А.В. Лапкіна, який зазначив, що їх значення для національного законодавства України полягає в тому, що вони слугують своєрідним орієнтиром, а також становлять відносно автономну систему. Водночас вчений підкреслив, що такі норми потребують конкретизації і доповнення з бо-

ку норм внутрішньодержавного права, оскільки містять найбільш загальні положення, які в кожній окремій державі мають свою специфіку [13, с.7], що ми цілком підтримуємо, адже юридична сила міжнародних правових актів в Україні залежить від того, чи ратифікований договір Верховною Радою України.

У контексті нашого дослідження слід взяти до уваги процедуру «Habeas Corpus – хабеас корпус», яка успішно діє в кримінальному судочинстві англосаксонської системи. За дослідженням О.П. Кучинської, така процедура історично бере свій початок із прийняттям в Англії Великої хартії вольностей 1215 р., завдяки якій в подальшому було прийнято «Акт про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями» 1679 року. Цей документ втілював у собі вимоги про презумпцію невинуватості, дотримання законності під час затримання, швидкого та оперативного суду, що здійснюється за належною процедурою та за місцем вчинення злочину. Крім того, ічена відмітила, що в ньому було завершено розвиток інституту судової перевірки правильності арештів [14, с.20]. Окрім того, як відмітив Д.А. Саблін, особливість клопотання «хабеас корпус» полягає в тому, що воно може бути подано на будь-якій стадії кримінального процесу, зокрема, й засудженим. У разі ж, якщо засуджений зможе переконати суд у незаконності або необґрунтованості свого арешту, то суд буде зобов'язаний визнати незаконним і саме його засудження [15, с.136–137].

У сучасному вигляді, відповідно до Розділу 9 ст.1 Конституції США, кожен громадянин, який піддався арешту, має право безперешкодно звернутися до суду з клопотанням про перевірку законності, обґрунтованості та правильності позбавлення його свободи [16, с.46].

Дещо по-іншому питання можливого затримання особи врегульовано законодавством європейських країн. Наприклад, в Італії затримання застосовується в тих випадках, коли є серйозні докази винуватості особи і підстави побоюватися, що вона переховуватиметься, а

невжиття відповідних заходів може призвести до реальної загрози для оточуючих [17, с.126].

У Великій Британії, зокрема Законом «Про поліцію та кримінальні докази» 1984 р. констеблю надано право заарештувати неповнолітнього, якщо: а) у констебля є вагомі причини сумніватися, що повідомлене неповнолітнім прізвище є його власним прізвищем; б) існують вагомі причини вважати, що арешт є необхідним для попередження подальших протиправних дій неповнолітнього [18, с.73].

Згідно з федеральним законодавством Сполучених Штатів Америки, агенти Федерального бюро розслідувань (ФБР) наділені правом здійснювати затримання (арешт) без ордера, якщо вони мають розумні підстави вважати, що особа вчиняє або вчинила тяжкий злочин [19, с.98]. Вбачається, що в даному випадку використано оціночне поняття «розумні підстави», що, на нашу думку, з метою недопущення свавілля у сфері кримінального судочинства слід уникати. Окрім того, забезпечення права на свободу та особисту недоторканість також закріплено у ст.66 Конституції Франції та деталізовано в КПК Франції 1958 року [20]. Вважаємо, що наведені гарантії є доцільними та необхідними для ефективної реалізації затриманою особою права на захист, що вимагає свого чіткого законодавчого закріплення.

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що для усунення законодавчих прогалин доцільно узгодити положення кримінального процесуального законодавства України з міжнародними правовими актами в частині регулювання затримання особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нуруллаєв І. С. О. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією : монографія / І. С. О. Нуруллаєв. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 160 с.

2. Макаренко Є. І. Щодо сутності затримання підозрюваного за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Є. І. Ма-

каренко // Право і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 126–134.

3. Назаров В. В. Проблемні питання застосування затримання у кримінальному провадженні / В. В. Назаров // Науковий вісник Ін-ту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм : зб. наук. ст. – 2010. – Вип. 2. – С. 67–70.

4. Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Л. В. Пастухова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 21 с.

5. Всеобщая декларация прав человека / принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи : от 10.12.1948 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

6. Конвенція про захист прав і основних свобод людини / прийнята 04.11.1950 р. і ратифікована Законом України : від 17.07.1997 р., № 475/97–ВР // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.

7. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія / Д. В. Сімонович. – Харків : НикаНова, 2011. – 272 с.

8. Кириченко І. Г. Міжнародно-правові стандарти поведінки працівників правоохоронних органів при підтриманні правопорядку / І. Г. Кириченко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. Л. Римаренко // Документально-джерело-знавчий довідник. – К., 2002. – С. 38–39.

9. Декларация о защите всех лиц от пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания : от 09.12.1975 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_084.

10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню в якій би то не було формі» : від 09.12.1988 р., № 43/173 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_206.

11. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія / С. Є. Абламський ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. О. Юхна. – Харків : Панов, 2015. – 240 с.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2-х т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

13. Лапкін А. В. Правові основи прокурорської діяльності : наук.-практ. посіб. / А. В. Лапкін ; за ред. П. М. Каркача. – 2-ге вид., змінене і допов. – Х. : Право, 2013. – 336 с.

14. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія / О. П. Кучинська. – К. : ЮрінкомІнтер, 2013. – 288 с.

15. Саблін Д. А. Права человека / Д. А. Саблін. – Оренбург : ОГУ, 2004. – 166 с.

16. Кушніренко О. Г. Процедура «хабеас корпус» та її втілення в законодавстві України / О. Г. Кушніренко // Становлення сучасної науки : матеріали міжнар. наук. конф., (м. Прага, 2007 р.) / PublishingHouse «EducationandScience» s.r.o. – П., 2007. – С. 46–47.

17. Делла Марра Т. Уголовный процесс Италии: (реформа и контрреформа) / Т. Делла Марра // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 124–131.

18. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учебное пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – 272 с.

19. Тітко І. А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України : монографія / І. А. Тітко. – Х. : Право, 2010. – 216 с.

20. Кримінально-процесуальний кодекс Франції : від 23.12.1958 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT00000607115>.

Лук'яненко Ю. В. Міжнародні правові стандарти затримання особи у кримінальному судочинстві / Ю. В. Лук'яненко // Форум права. – 2016. – № 1. – С. 174–179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_1_30.pdf

Досліджено загальновізанані міжнародні правові акти щодо захисту прав, свобод та законних інтересів затриманої особи; наведені та узагальнені підстави затримання особи, які містяться у міжнародних правових актах; визначена роль і значення міжнародних правових актів для реформування кримінального процесуального законодавства України в частині затримання особи.

Лукьяненко Ю.В. Международные правовые стандарты задержания лица в уголовном судопроизводстве

Исследованы общепризнанные международные правовые акты, которые касаются защиты прав, свобод и законных интересов задержанного; приведены и обобщены основания для задержания лица, содержащиеся в международных правовых актах; определены роль и значение международных правовых актов для реформирования уголовного процессуального законодательства Украины в части задержания лица.

Lukianenko Y.V. International Legal Standards of Detention in Criminal Proceedings

Abstract universally recognized international legal instruments relating to the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the detainee; are shown and summarized the reasons for detention of the person contained in international instruments; the role and importance of international legal instruments for the reform of the criminal procedural legislation of Ukraine in the part of the person detained.